

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 37 Volume: 8 Issue: 37

Nisan 2015 April 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HZ. PEYGAMBER ÖRNEKLİĞİNDE HOŞGÖRÜLÜ OLMANIN ŞARTLARI* CONDITIONS OF BEING TOLERANT IN THE PROPHET'S EXAMPLE

İhsan ARSLAN**

Öz

Toplumsal barışın, birlik ve beraberliğin sağlanabilmesi, tebliğ faaliyetlerinin başarıyla yürütülebilmesi ve İslâm'ın en iyi şekilde temsil edilebilmesi için temel ilke ve prensiplerden taviz vermemek şartıyla hoşgörülü davranmaya her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Hoşgörülü davranmak, yenilgiyi kabul etmek, batıl karşısında susarak hakkı söylememek şeklinde algılanmamalıdır. Aksine o, İslâm'ın güzelliğini ortaya koymak için sergilenmesi gereken bir tavrıdır. Allah Rasûlü'nün Müslümanlara ve farklı din mensuplarına gösterdiği hoşgörüyü, onu model olarak kabul ettiğini söyleyen Müslümanların, farklı düşünce, inanç, ve kültüre sahip olanlara karşı esirgememeleri gerekmektedir. Çünkü Kur'an'da itaat edilmesi ve örnek alınması vurgulanan Hz. Peygamber'in hoşgörü örnekleri Müslümanlar açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Hoşgörü, Af, Sabır, Mütevazı.

Abstract

In order to provide social peace, unity and solidarity, conduct dawah activities successfully and represent Islam in the best way to day there is more need than ever to treat tolerantly providing that noconcession is made from basic teaching sand principles. Treating tolerantly should not be perceived as accepting defeat or keeping quiet against false hood. On the contrary, it is an attitude which has to be performed in order to manifest the beauty of Islam. Muslims claiming to accept Allah's Prophet as an example need not to be grudge the people from other teachings, beliefs and cultures the tolerance which He exercised to the members of different religions, because the Prophet's examples of tolerance which are emphasized in Qoranto be obeyed and taken as examples are pretty important to Muslims.

Keywords: Prophet, Tolerance, Forgiveness, Patience, Humble.

Giriş

Hoşgörü; din, dil, ırk, renk ve mevkî ayrımı yapmaksızın herkese Allah'ın yarattığı üstün varlık gözüyle bakıp, kişiliğine, fikir ve düşüncelerine, inanç ve değer yargılarına saygı duymak, insanlardan zuhur eden olumsuz hareket ve davranışlara belli ölçüler çerçevesinde katlanıp tahammül göstermektir.

İnsanın yaratılmasıyla yeryüzünde insanlık tarihi başlamıştır. Mahlûkât arasında en yüksek, en şerefli ve onurlu varlık insandır. Yüce Allah'ın mükemmel bir şekilde yarattığı İnsan; akıl, irade, davranışta bulunma, düşünme ve konuşma özelliğine sahip olmakla diğer varlıklardan üstündür. Bu yönüyle insan sosyal ve beşerî münasebetlerinde ortaya koyacağı davranışlarında diğer insanların dikkatini çekmektedir. Bu sebeple bireyler arasında sağlıklı bir iletişimin kurulabilmesi için hoşgörülü davranmaya gereksinim duyulmaktadır. Hatta insanları tevhit inancına çağırın ve onları bir ve tek olan Yüce Allah'a itaate yönelten peygamberler, insanların mutlu, huzurlu ve erdemli bir şekilde yaşamaları için ahlâkî prensipler

* Bu makale "Beşerî ve Siyasî Yönleriyle Hz. Peygamber'in Hoşgürüsü" adlı Yüksek Lisans tezimizden yararlanılarak oluşturulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi, e-posta: ihsanarslan70@hotmail.com

getirmişlerdir. Bu ahlâkî prensipler içerisinde hoşgörünün ayrı bir yeri bulunmaktadır. Hoşgörü prensibi, bütün peygamberlerin hayatında özellikle de Hz. Peygamber'in hayatının her safhasında görülmektedir. Kolaylık ve lütuf (rıfk) ile muamelenin bir ileriki safhası, insanın kendinden de fedakârlığı gerektiren müsamahadır. Sadece iyilik yapmakla yetinmeyip, karşıdakinin bazı kusur ve hatalarına sabredip, hoş karşılayabilmek, insanlara genel ve özel manada tahammül edebilmek de Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmiş ve böyle bir hareketin aynı şekilde müsamaha ile karşılık göreceği açıklanmıştır (Sakallı,1996: 78). "Müsamahakâr ol ki, sana da müsamahakâr davranılsın" (Ahmed b. Hanbel, 1992: I,248). Müsahamanın Arapçada karşılığı olan "*semah* ve *semaha*", kişinin bir şeyi cömertliğinden ve kereminden verip, cömert davrandığı zaman kullanılan bir ifadedir. Dolayısıyla hadisin manası "sen kolaylaştır ki, senin için de kolaylaştırılsın" olur (İbn Manzûr, ts: II,489). Hz. Peygamber'in, İslâm'ı "*el-Hanefiyetü's-semha*" olarak niteleyerek, bu din ile gönderildiğini ifade ettiği (Buhârî, 1992: İmân, 29) hadisin manası da "zorluk ve şiddetin bulunmadığı İslâm dini" olmaktadır (İbn Manzûr, ts: II, 489). Bu muhtevası ile "İmanın en faziletlisi, sabır ve müsamahakârlıktır" (Suyûtî, ts: I,161) prensibi ile birlikte düşünülünce, İslâm'da sadece iyilik yapmak değil, aynı zamanda karşılıksız özünden, söz gelimi düşüncesinden, sevgisinden ve benzeri konularda kardeşi lehine vazgeçip -tabii meşru sınırlar içinde- muhataba tahammül edebilmek de bir prensiptir. Ayrıca Hz. Peygamber'in: "Allah beni ancak tebliğci olarak gönderdi, muannit (zorba) olarak göndermedi" (Tirmizî; 1992: Tefsîru'l-Kur'an, 66) hadisi, konunun önemine vurgu yapmaktadır. Bu hadiste sözü edilen zorbalık ve şiddetten uzak, müsamahakâr bir yaklaşım tarzı, özellikle tebliğde izlenecek metod açısından önemlidir (Sakallı,1996: 79). Son dine "İslâm" adının verilmesi (Mâide: 5/3), bu dinin ne denli müsamaha ve hoşgörü dini olduğunu göstermektedir. Zira "İslâm" kelimesi sözlükte; emniyet, güven, boyun eğme, itaat, ihlâs, samimiyet, doğrudan ayrılmamak, şaşırmadan yolun ortasından yürümek gibi anlamlarının yanında, hoşgörü ile doğrudan alakalı sulh, barış, anlaşma ve uzlaşma gibi anlamları da ihtiva etmektedir (İbnManzûr, ts: II, 190-195).

İslâmiyet gerçekten hoşgörü, müsamaha ve tolerans dinidir. Müntesiplerine her vesile ile yumuşaklık, affetmek, iyilik, hüsn-i muamele, hüsn-i zan, merhamet, kardeşlik ve muhabbet gibi her türlü güzel ahlâkî tavsiye eden bir dini (Âl-i İmrân: 3/134; Mâide: 5/2; Nûr: 24/22; Hucurât: 49/10,12; Mücâdele: 58/9; Teğâbûn: 64/14) müsamaha, tolerans ve hoşgörü dışında herhangi bir sıfatla tavsif etmek mümkün değildir. İslâm dini, Müslümanlara kolaylaştırmayı, zorlaştırmamayı, müjdelemeyi, nefret ettirmemeyi tavsiye etmiş (Buhârî, 1992: İlim, 11; Müslim, 1992: Cihad, 5; Ebû Davûd, 1992: Edep, 17), insanlara güçlerinin yetmeyeceği ve nefislerinin kaldıramayacağı şeyleri asla yüklememiştir (Bakara: 2/223, 286; En'am: 6/152; A'raf: 7/42 Mü'minûn: 23/62). Bu sebeple İslâm'ın güzelliğini ve Hz. Peygamber'in insanlara karşı davranışlarının nasıllığını ortaya koymak için bu çalışmada affetmek, alçak gönüllü olmak, sabır, insanların kusurlarını örtmek ve taassuptan uzak durmak gibi insanlar arası ilişkilerde oldukça önemli olan konular üzerinde durulacaktır.

Hoşgörülü Olmanın Şartları

a) Affetmek

Hoşgörülü olmanın önemli prensiplerinden biri olan af, kötülük ve haksızlık yapanı, suç ve günah işleyeni bağışlama, cezalandırmaktan vazgeçme anlamlarında kullanılmaktadır (Çağırıcı, 1988:I,394). Birlikte yaşayan insanların aralarında kin ve nefretin, kırgınlık ve düşmanlığın, garz ve hasedin yok olmasında önemli bir etken de yapılan kötülüğe karşı iyilikle muamele etmektir. Bu nahoş tavır ve fiilleri irtikâp ederek suçlu duruma düşen bir kimse, davetçi tarafından mutlaka cezalandırılmayı beklerken hiç ummadığı bir şekilde afa karşılaşıverdiği zaman, onda bu muamele, psikolojik bir tesir icra ederek âdeta bir ruh inkılâbı meydana getirir ve muhataba, davetçiye en büyük düşman iken, en fazla düşmanlıkta bulunmuşken, birden bire davetçinin en samimi başlısı ve yardımcısı olabilir (Önkâl, 1992: 174), bu hususa şu âyette işaret edilmektedir: "İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle, o zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur" (Fussilet: 41/34).

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah'ın affediciliği çeşitli vesilelerle ifade edilerek affın ilâhî bir sıfat ve yüksek bir ahlâkî meziyet olduğu anlatılmıştır. İlahî mesaja göre bir kötülüğün karşılığı adaletin gereği olarak ona denk bir cezadır. Kötülük yapan bir kimseye ise, yaptığı kötülükten daha fazla ceza vermek zulümdür. Kur'an-ı Kerim'in terbiyesinde yetişen Hz. Peygamber'in en önemli özelliği de kendi nefsi için asla intikam almaması ve azılı düşmanlarını bile affetmesidir.

Rasûlüllah Uhud savaşında amcası Hz. Hamza'yı Mekkeli müşrikler tarafından burnu ve kulakları kesilmiş, ciğeri çıkarılmış bir şekilde görünce: "Allah'a andolsun ki, eğer Allah bana zafer verirse, sana karşılık otuz kişiyi böyle yapacağım!" diye yemin etmişti" (İbn Hişâm, ts: III-IV, 95-96). Bunun üzerine Yüce

Allah: "Eger ceza verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle ceza verin. Ama sabredecekseniz, elbette o sabredenler için daha hayırlıdır" (Nahl: 16/126) âyetini indirerek onlar gibi davranmasının uygun olmadığını, af yolunu tercih etmesinin daha doğru olacağını vurgulamıştır. Nitekim Mekke'nin fethinden sonra, Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşi b. Harb, Allah Rasûlü'nün huzuruna gelerek, İslâm'a girmiş ve affedilmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in amcasının göğsünü yararak kalbini çıkarıp ağzında çiğneyen Hindbnt. Utbe de İslâm'a girince büyük affa mazhar olmuştu. Affetmek, İslâm'da bütün faziletlerin temelini teşkil eden takvaya en yakın bir haslettir (Bakara: 2/237). Bu sebeple Yüce Allah: "İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler akrabaya, yoksullara, Allah yolunda göç edenlere (mallarından) vermeyeceklerine yemin etmesinler; bağışlasınlar, hoş görsünler. Allah'ın sizleri bağışlamasını arzulamaz mısınız? Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir" (Nur: 24/22). "Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. "Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez." "Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareket, yapılmaya değer işlerdendir" (Şura: 42/40, 43) âyetleriyle Müslümanlar bu fazilete davet etmektedir.

Rasûlüllah, kendine karşı yapılan suç ve saldırı ne kadar büyük olursa olsun affederdi. O, şefkat ve merhamet timsaliydi. Kur'ân-ı Kerîm buna şöyle işaret etmektedir: "(Rasûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir" (A'raf: 7/199). Hz. Peygamber: "İnsanlar iyi davranışlarda bulunurlarsa biz de öyle yaparız, insanlar kötülük yaparlarsa biz de kötülük yaparız, diyen şahsiyetsiz kimselerden olmayınız. Aksine, insanlar iyilik yaparsa siz de iyilik yapmak, şayet kötülük yaparlarsa, siz bunu yapmamak suretiyle sağlam karakterli olunuz" (Tirmizî, 1992: Birr, 62) buyurarak, yapılan kötülüğe karşı aynıyla karşılık vermeyi şahsiyetsizlik ve karaktersizlik olarak zikretmiş, yapılan kötülüğe karşı iyilikle muamele etmeyi ise sağlam karakterli bir olgunluk şeklinde ifade etmiştir. Yine o: "Allah, kötülüğü affeden kişiyi aziz kılar" (Ahmed b. Hanbel, 1992: II, 235, 238) sözüyle şerefli, üstün ve güçlü olmanın yolunun kötülüğü affetmekten geçtiğini belirtmiştir.

Hz. Peygamber'e sözlü saldırılarda bulunanlardan biri, meşhur şair Ka'b b. Zühayr idi. O, Rasûlüllah'ı yazdığı şiirlerle hicvederdi. Hz. Peygamber Mekke'yi fethedince Taif'e kaçtı. Kardeşi Büceyr ise Müslüman oldu. Ka'b, Hz. Peygamber'in ailesinden bazı hanımları aşk şiirlerine konu ediniyor ve Taif'teki İslâm düşmanlarıyla işbirliği yapıyordu. Kardeşi Büceyr'in onu İslâm'a davetini reddetmiş ve kardeşine Rasûlüllah'ı hicveden bir şiir göndermişti. Bunu duyan Allah Rasûlü: "Her kim Ka'b b. Zühayr'e rast gelirse öldürsün" buyurdu. Büceyr, kardeşine yazdığı mektupta: "Eğer arzu ediyorsan koş, Rasûlüllah'a gel, çünkü o, tövbekâr olup gelen hiçbir kimseyi öldürmez. Aksi halde kaçıp kurtulacak bir yer bulmaya bak." Ka'b sığınacak yer bulamayacağını anlayınca, Medine'ye gelmeye karar verdi. Ka'b yola koyulup, gizlice Medine'ye geldi ve önceden dostluğu bulunan bir sahâbenin evine gitti. Ertesi gün onunla Hz. Peygamber'in huzuruna vardılar. Sahabî, Rasûlüllah'ın elini tutarak: "Ey Allah'ın Rasûlü, Ka'b b. Zühayr tövbekâr bir Müslüman olarak sana geldi. Senden can güvenliği istiyor. Onu huzuruna getirirsem kabul eder misin?" dedi. Allah Rasûlü: "Evet" diye cevap verince Ka'b: Ya Rasûlallah, Ka'b b. Zühayr benim diyerek, kelime-i şahadet getirip İslâm'a girdi. Hemen meşhur kasidesini okudu (İbn Hişâm, ts: III-IV, 501-515; Süheyli, 1970: V, 255-257; İbn Kesîr, 1994: IV, 357-363). Böylece hakkında idam fermanı çıkartılan bir şahıs İslâm'a girmek suretiyle affa mazhar oldu.

Medine devrinde, çevredeki kabileler İslâm dinine katılırken BenûHanîfe kabilesi henüz İslâm'a girmemişti. Kabilenin lideri Sumâme b. Usâl, Müslümanlar tarafından yakalanarak Hz. Peygamber'e getirildi. Rasûlüllah, Sumâme'nin mescidin direğine bağlanmasını emretti. Rasûlüllah mescide giderek Sumâme'ye isteğini sordu. Sumâme de: "Ey Muhammed! Şayet beni öldürürsen öldürülmeyi hak etmiş katil birini (veya soylu birini) öldürmüş olacaksın, şayet bana şefkat gösterirsen saygın bir insana lütufta bulunmuş olacaksın; bedel olarak para, mal istersen sadece söyle, sana veririm" dedi. Rasûlüllah aynı soruyu üç gün tekrarladıktan sonra onu salınmasını emretti. Hz. Peygamber'in bu yumuşak ve nazik tavrı Sumâme'yi derinden etkilemişti. Şehir dışında rastladığı ilk pınardan abdest alarak Rasûlüllah'ın huzuruna geldi ve kelime-i şahadet getirip İslâm'a girdi. Sonrasında ise o: "Ey Allah'ın Rasûlü, hiçbir insan gözümde senin kadar nefret ve tiksinti uyandırmıyordu. Fakat şimdi, hiç kimse gözümde senin kadar sevimli değil. Hiçbir din gözümde senin dininden kötü değildi; fakat şimdi, benim için en mükemmel din o. Hiçbir şehirden senin şehirden daha fazla nefret etmezdim. Fakat aynı şehri her şehirden daha çok seviyorum" dedi. O, Müslüman olduktan sonra umre için Mekke'ye gittiğinde Müslüman olduğunu söylemekten asla çekinmedi ve hatta Hz. Peygamber'den izin almadıkları müddetçe Mekkelilere Yemâme'den hububat göndermeyeceğini belirtti (Buhârî, 1992: Meğâzi, 70; Müslim, 1992: Cihad, 59). Onun bu tavrı, İslâm'ı gönülden içsellediğini ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber, gençlerin hataya meylini bilir ve onlara karşı sabırlı, anlayışlı ve müsamahakâr davranırdı. Sahâbeden Ebû Mahzûre isimli şahsın hatırası bu hususta ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Ebû Mahzûre söz konusu hâdiseyi şöyle anlatmaktadır: Hız. Peygamber Huneyn savaşından dönüyordu. Ben de hepsi Mekkeli olan on kişilik bir grup gençle beraberdim. Gönüm gerçek anlamda İslâm'a ısınmamıştı. Bu esnada Rasûlüllah'ın müezzini ezan okumaya başladı. Biz de bir köşeye saklanıp müezzinin sesiyle alay ederek tekrarlamaya başladık. Yaptıklarımızı Rasûlüllah da duymuştu. Ezan bittikten sonra "şunların içinde güzel sesli biri var" diye gönderdiği adamlar bizi alıp onun huzuruna götürdüler. Yanına vardığımızda: "Güzel sesli hanginiz" diye sordu. Arkadaşlarım beni gösterdiler. Rasûlüllah, beni yanına çağırdı ve ezan okumamı istedi. Bu esnada Hız. Peygamber'den hiç hoşlanmadığım halde çaresizlik içerisinde önünde ezan okudum. Ezanı bitirdiğim zaman bana bir miktar para verdi. Daha sonra da alnımı öpüp sırtımı sıvazladı. Bunun üzerine ben de: "Ey Allah'ın elçisi, Mekke'de ezan okumama izin verir misin" dedim. O da izin verdiğini söyledi. İşte o anda bende Rasûlüllah'a karşı duyduğum hoşnutsuzluktan eser kalmadı, gönüm ona karşı sevgi ile doldu. Sonrasında Mekke'ye geldim ve onun emriyle müezzinlik yapmaya başladım (Ahmed b. Hanbel, 1992: III, 409; İbn Mace, 1992: Ezân, 2; Nesâî, 1992: 5, 6; İbn Abdilber, ts: IV, 1751-1754; İbnü'l-Esîr, 1989: V, 278-279; İbn Hacer, 1995:V, 521-522).

Yıllarca İslâm'a cephe alan Mekkeliler, Mekke'nin fethinden sonra İslâm'a girmek durumunda kalmışlardır. İslâm'ı isteyerek benimseyenlerin yanında istemeyerek kabul edenler de bulunmaktadır. EbûMahzûre de İslâm'a gönül rahatlığıyla inananlardan biri değildi. O, Hız. Peygamber'e ve İslâm'a tepkisini ezanın duyulmasına mani olarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun bu menfî davranışı karşısında Hız. Peygamber'in tavrı çok manidardır. O, karışıklık içerisinde gencin sesinin güzelliğini fark ederek yanına çağırması ve kendisine ezan okutması, Allah Rasûlü'nün gençlere verdiği değeri göstermektedir. EbûMahzûre yaptığı bu davranışı karşısında azarlanmayı, kınanmayı hatta cezalandırılmayı beklerken böyle bir iltifatla karşılaşması, onun Allah Rasûlü'ne ve İslâm'a bakışında önemli derecede değişiklikler meydana getirmiştir.

Günümüz Müslümanları, Rasûlüllah'ın yolundan giderek nefsi, kin ve düşmanlıklarını, grupçu görüş ve ayrılıklarını bir tarafa bırakarak muhatabını şayet varsa işlenmiş suçlarından dolayı affetmesini bilmelidir. Yalnız af, zilleti kabul, müsamaha da İslâmî prensiplerden taviz verme olarak anlaşılmalıdır, katıyetle böyle uygulanmamalıdır. İslâmî esaslar ve cezalardan kesinlikle af ve taviz verilemez (Önkâl, 1992: 174-175). Hız. Peygamber, hırsızlık yapan mahzûm kabilesine bağlı şöhretli bir kadının affı için aracılık yapan Usâme b. Zeyd'e: "Kızım Fatıma da yapsa mutlaka elini keserdim" diyerek şiddetle karşı çıkmış (Buhârî, 1992: Hudûd, 12; Müslim, 1992: Hudûd, 8), İslâm'a girmek için namaz kılmayı, puta tapmayı, içki içip fuhuş yapmayı ve faiz yemeyi şart koşan Taiflilere ise asla taviz vermemiştir (İbn Hişâm, ts: III-IV, 540; Hamidullah, 1993: I 497). Bu sebeple Hız. Peygamber dinin ödün vermediği konularda ona muhalif davranmaktan şiddetle kaçınmakta, insanî konularda ise mümkün merteye af yolunu tercih etmekteydi.

b) Alçak Gönüllü Olmak

Tevazu sahibi olan bir kişi, her insanla birlikte yaşayabilen, herkesi kabul eden, kim olursa olsun fark gözetmeden bütün insanlarla konuşan ve her insanı ziyaret edip onları seven kimsedir (Yeken, 1992: 50). Tevazunun ahlakın bir parçası olduğunu bilen kimse başkalarını küçümsemez, onlara karşı kibirlenmez. Aynı zamanda insan, kendisi için yararlı şeylerin olmasını isterken, başkalarının zararını isteyecek kadar bencil de olamaz. Çünkü bencilik, kişiyi son derece alçaltır, yüce duygular ise, insanın faziletli olmasını sağlar.

İnsanlar arasında sevgi ve saygının, birlik ve beraberliğin oluşmasını engelleyen kibirli ve gururlu olmak, tevazu sahibi olmamaktır. Böyle kişiler, insanlarla irtibat kuramadıklarından dolayı toplumdan uzaklaşmış olurlar. Nitekim şeytanın Allah'ın huzurundan kovulmasına kibir ve gurur (A'raf: 7/12) sebep olmuştur. O halde Müslümanın gurur ve kibirden kaçınması, alçak gönüllü ve tevazu sahibi olması gerekmektedir. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma. Çünkü sen, (ağırlık ve azametle) ne yeri yarabilir ne de dağlarla ululuk yarışına girebilirsin" (İsrâ: 17/37). "Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme, Zira Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri asla sevmez" (Lokman: 31/18). Aynı şekilde Allah alçak gönüllü olanları şu şekilde övmektedir: "Rahman'ın hoş kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) "selâm!" deyip geçerler" (Furkân: 25/63). Bu konuda Hız. Peygamber de şöyle buyurmaktadır. "Yüce Allah, bana mütevaizî olmanızı ve hiç kimsenin diğerine karşı böbürlenmemesini emretmektedir" (Müslim, 1992: Cennet, 64). "Kim Allah için alçak gönüllülük yaparsa, Allah onun kadrini yükseltir. Kim de Allah'a rağmen kibirlenirse, Allah onu aşağıların aşağısına indirir" (Müslim, 1992: Birr, 69). "Cehennemlikleri size haber vereyim mi? Onlar katı yürekli, malını hayırdan esirgeyen kibirli kimselerdir" Buhârî, 1992: Eymân, 9; Müslim, 1992: Cennet, 46; Tirmizî, 1992: Cehennem, 13). "Kendini büyük gören veya

kibirli yürüyen, mahşer gününde, Allah'ın kendisine gazap ettiği kimsedir" (Ahmed b. Hanbel, 1992: II, 118). "Elbisesini kibirlenerek sürükleyene Allah bakmaz" (Buhârî, 1992: Libâs, 1-2; Müslim, 1992: Libâs, 41). "Kalbinde zerre kadar kibir olan kimse cennete giremez" (Müslim, 1992: İmân, 91).

Hız. Peygamber bu konuda yapmış olduğu davranış ve hareketleriyle bizlere en iyi örnekleri sunmuştur. Örneğin bir gün Müslüman ile Yahudi birbirlerine karşı ağır sözler söylemişlerdi. "Müslüman: Hız. Peygamber'i her şeyden üstün kılan Allah'a yemin ederim ki...", Yahudi de: "Hız. Mûsâ'yı her şeyden üstün yaratan Allah'a yemin ederim ki...", diyerek söze başlamışlardı. Müslüman, Yahudi'nin bu sözlerini Hız. Peygamber'e hakaret telakki etmiş, Yahudi'ye bir tokat atmıştı. Yahudi, Hız. Peygamber'e müracaat ederek şikâyetinde bulundu. Allah Rasûlü şikâyeti dinledikten sonra büyük bir alçak gönüllük içerisinde: "Bana bütün peygamberler üzerinde bir efdaliyet ve üstünlük vermeyiniz" (Buhârî, 1992: Enbiyâ, 31) buyurmuştur.

Hız. Peygamber'in tevazu konusuna değinen Kadı İyâz şunları söylemiştir: "Hız. Peygamber'in tevazusuna gelince, Cenab-ı Hak katındaki yüksek mevkiine rağmen o, insanların en mütevazî olanıydı. Kibri yoktu, büyülenmezdi. Böyle olduğu için de merkebe biner, terkisine adam alır, yoksulları ziyaret eder, fakirlerle birlikte olur, kölelerin davetlerine icabet eder, sahâbenin arasına karışır, bir mecliste kimseyi rahatsız etmeden boş olan yere oturur, evinde ailesinin işleriyle ilgilenir, koyun sağır, elbisesini yamar, ayakkabısını tamir eder, kendi işleriyle uğraşır, evini temizler, devesini yemler, hizmetçiyle beraber yemek yer, onunla hamur yoğurur, pazardan eşyasını kendisi taşırdı (Kâdîİyâz, ts: I, 115, 117). Bir gün, Hız. Peygamber ile görüşmeye gelen bir şahıs Rasûlüllah'ı görünce, Hız. Peygamber'in heybetinden etkilenecek titremeye başlamıştı. Bunun üzerine Allah Rasûlü: "Sakin ol! Ben bir kral (yahut melek) değilim!" Ben sadece kurutulmuş et yiyen Kureyşli bir hanımın oğluyum" diyerek (İbn Sa'd, 1990: I, 21; İbn Mâce, 1992: Et'ime, 30; Kâdî İyâz, ts: I, 117) adamın heyecanını yatıştırmaya çalışmıştır.

Hız. Peygamber'in arkadaşlarıyla beraber olduğu bir esnada Bekr kabilesinden Dımâm b. Sa'lebe gelerek: "Hanginiz Muhammed'dir?" diye sordu. Bu esnada Allah Rasûlüshâbı arasında oturuyordu. Ashâb: "İşte dayanmış olan şu beyaz kimsedir" dediler. Bunun üzerine Dımâm b. Sa'lebe: "Ey Abdülmuttalib'in oğlu" diye seslenince Hız. Peygamber: "Seni dinliyorum" diye karşılık verdi. Dımâm b. Sa'lebe: "Ben sana bazı şeyler soracağım, ama soracaklarım pek ağırdır. Bundan dolayı gönlün incinmesin" dedi. Rasûlüllah: "Aklına geleni sorabilirsin" dedi. Dımâm b. Sa'lebe ise: "Senin ve senden evvelkilerin Rabbi aşkına (söyle), bütün insanlığa seni Allah mı gönderdi?" Hız. Peygamber: "Evet" buyurdu. Dımâm b. Sa'lebe: "Namaz kılmayı sana Allah mı emretti?" dedi. Hız. Peygamber: "Evet" buyurdu. Dımâm b. Sa'lebe: "Oruç tutmayı sana Allah mı emretti?" dedi. Hız. Peygamber: "Evet" buyurdu. Dımâm b. Sa'lebe: "Zenginlerimizden alıp yoksullarımıza dağıtmayı sana Allah mı emretti? diye sorunca Hız. Peygamber buna da: "Evet" cevabını verdi. Sorduğu her soruya gayet açık ve net cevaplar alan Dımâm b. Sa'lebe: "Sen ne getirdiyse ona iman ettim, kavmimin geride kalanlarına da elçi benim" dedi (Buhârî, 1992: İlim, 6; İbnMâce, 1992: İkâmetü's-Salât, 194).

İnsanların liderleri konumunda olanlar, bütün hal ve hareketleriyle içinde buldukları toplumda herkes tarafından ilk bakışta tanınırlar. Gerek liderlerin gerekse de toplumun tavrı bunu açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yukarıdaki hâdisede Hız. Peygamber'in dışarıdan gelen birisinin kendisini tanıyamayacağı kadar sade yaşamı tercih ettiğini, liderlerle halk arasında belirgin bir farkın olmayacağını göstermektedir. Ayrıca Hız. Peygamber, kendisini yaşadığı toplumdan ayrı düşünmemekte ve sosyal hayatın tam merkezinde yerini alarak model insan olma açısından mütevaziliğin en mükemmel örneklerini sunmaktadır.

Hız. Peygamber arkadaşlarına verdiği bir ziyafet sırasında onlara hizmet ediyordu. Derken uzaklardan geldiği anlaşılan bir atlı meclise yaklaşarak: "Bu kavmin efendisi kimdir?" diye sordu Hız. Peygamber: "Bu kavmin efendisi, ona hizmet edendir" (Hatîb el-Bağdâdî, ts: X, 187) buyurarak toplum içerisinde konumundan hareketle kendini ön plana çıkarmamıştır.

Hız. Peygamber, arkadaşlarıyla birlikte olduğu zamanlarda kendisini onlardan asla üstün görmez, hatta onlarla olan diyalogunu daha da artırmak için onlardan biri gibi davranmaya çalışırdı. Böylece o, Allah Rasûlü olmanın yanında beşerî münasebetlerdeki üstün performansı ile ideal insan tipini sergileyerek alçakgönüllü davranmak suretiyle insanların takdirini kazanmıştır.

Konuyla ilgili Hız. Peygamber'in şu davranışı insanlara en iyi örnek teşkil etmektedir. Bir adam, Hız. Peygamber'e eğilerek, "Sen Kureyş'in efendisisin" dedi. Allah Rasûlü: "Seyyid Allah" cevabını verince adam: "O zaman sen üstünümüz ve en yücemizsin" diye karşılık verdi. Hız. Peygamber: "Ey İnsanlar! Şeytan sizleri böyle sözlerle meşgul etmesin, bana Allah'ın kulu ve Rasûlü deyiniz" (Ahmed b. Hanbel, 1992: IV, 25) buyurdu.

Binlerce fedakâr ve itaatkâr arkadaşı ile çevrili olan bir insanın yahut muzaffer bir ordunun komutanı olarak bir şehre giren fatihin gurur duymaması mümkün müdür? Fakat Hz. Peygamber bilhassa bu gibi zamanlarda tevazu göstermiş ve Allah'ın huzurunda başını eğmiştir. Aynı şekilde Rasûl-i Ekrem muzaffer bir ordunun başında Hayber'e girerken merkep üzerindeydi ve merkebin yuları da iptendi (Şiblî, 1977: II, 96). Hz. Peygamber'in bu uygulamalarını dikkate alıp hayatımıza yansıttığımızda karşımızdaki kişilerle ilişkilerimiz daha iyi olacak, varsa aramızdaki kırgınlıklar son bulacaktır. Dolayısıyla Herkes birbirine insan olduğu için alçak gönüllü davranıp, biri diğerinin yapmış olduğu yanlış davranışı hoşgörü ve müsamaha çerçevesinde halletme cihetine giderse, kendisinden beklenen olgun bir insan davranışı sergilemiş olacaktır.

c) Sabır

Her Müslümanda bulunması gereken önemli özelliklerden biri olan sabır, istenilmeyen, beklenilmeyen, hoşlanılmayan durum ve şartlarla karşı karşıya kalındığı zaman-belli bir dava ve hedef için-sebat etmek, tahammül gösterip katlanmak, gaye ve hedefe ulaşmada muvaffakiyetin Allah'tan olduğunu bilip, gidilen yoldan sapmadan, yılmadan Allah'a güvenmek ve dayanmaktır.

Peygamberler getirdikleri ilâhî öğretileri insanlara anlattıkları zaman -ki bu öğretiler, insanları zalim idarecilerin tasallutundan kurtarmak, insanlara insan olduklarını hatırlatmak, insanların birbirlerine üstünlüklerinin olmadığını, üstünlüğün ise Allah'ın emirlerine bağlı kalmakla, yasaklardan kaçınmakla olduğunu anlatmak, insanları dünyada ve âhirette mutluluğa ulaştırmaktır- kurulu düzenleri, sömürü çarkları ellerinden gitme tehlikesiyle karşı karşıya kalanlar, ne pahasına olursa olsun peygamberlere ve inananlara her türlü işkenceyi yapmaktan geri durmamışlardır. Onlar için önemli olan menfaatlerine zarar veren her şey tehlikelidir ve bu tehlike ile sonuna kadar mücadele etmek kutsal bir görevdir. Onların amansız yıldırma politikaları, peygamberleri ve inananları davalarından döndüremediği gibi, aksine amaca ulaşmak için azimlerini daha da bilemiştir. Şu da bir gerçektir ki, insanlara iyiliği emredip, onları kötülükten nehyedenler halk tarafından horlanıp dışlanmışlar ve çeşitli sıkıntılara maruz bırakılmışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerini, peygamberliğin Mekke döneminde on üç sene kadar Mekkelilerin her türlü hakaret ve saldırılarına göğüs gererek sabreden, onları uyurma vazifesine yılmadan devam eden Hz. Peygamber'in hayatında görmekteyiz.

Ancak bu durum, Müslümanın peşinen çile ve meşakkate talip olması, sıkıntıyı çekmeyi bile bile istemesi gerektiği manasına gelmez. Aynı şekilde ceza görmeyen Müslümanın iyi Müslüman olmadığı, cezalandırılanın ise vazifesini hakkıyla yerine getirdiği iddia edilemez. Elbette Müslüman, yok yere başına bir sıkıntının gelmesini istemez ve hiç de lüzumu olmadığı halde- tabir caizse- bir kaşık suda fırtına koparmaz. Kendisi ve İslâm toplumuyla ilgili her türlü tedbiri alır, hesaplı ve planlı bir şekilde hareket eder. Ama mutlaka yerine getirmesi gerekli İslâm davetinden taviz vermesi de asla söz konusu değildir. İşte bu durumda tabi olarak yani hak-batıl mücadelesinin bir gereği olarak birtakım engellemeler ve hatta eziyet ve cezalarla karşılaşılabilir (Önkâl, 1992: 169).

Kur'ân-ı Kerîm'de sabır ile ilgili pek çok âyet bulunmaktadır. Biz burada sadece birkaç tanesini zikretmek istiyoruz. "Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir" (A'raf: 7/199). "Başına gelenlere sabret" (Lokman: 31/17). "O halde (Rasûlüm), peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret" (Ahkâf: 46/35). "Onların söylediklerine katlan ve onlardan güzellikle ayrıl" (Müzemmil: 73/10). "Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir" (Şûrâ: 42/43). "Ey iman edenler! Sabredin, sabırdaki yarışın" (Âl-i İmrân: 3/200). "Elbette sabırlı davrananlara yapmakta olduklarını en güzeliyle veririz" (Nahl:16/96). Andolsun ki, senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Onlar yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine rağmen sabrettiler, sonunda yardımımız onlara yetişti" (En'am: 6/34). Hz. Peygamber de konu hakkında şöyle buyurmaktadır: "Kim sabretmeye çalışırsa, Allah da ona sabredecek gücü nasip eder. Hiç kimseye sabırdan daha geniş ve daha hayırlı bir bağışta bulunulmamıştır" (Buhârî, 1992: Zekât, 50). "İnsanların arasına karışıp onların eziyetlerine sabreden Müslüman, insanlarla hemhal olmayıp onların sıkıntılarında katlanmayan Müslümandan daha hayırlıdır" (İbn Mâce, 1992: Fiten, 23). "Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz. Allah'tan afiyet ve sıhhat isteyiniz. Düşmanla karşılaştığımız zaman da sabrediniz" (Müslim, 1992: Cihad, 19-20).

Hudeybiye antlaşmasından sonra Ebû Cendel b. Amr b. Suheyl Müslümanların tarafına geçmek için geldiğinde Hz. Peygamber kendisine antlaşmayı imzaladığını söyleyerek: "Ey Ebû Cendel! Sabret, tahammül et. Cenab-ı Hak sana ve seninle beraber bulunan mazlumlara kurtuluş yolunu gösterecektir. Biz onlarla bir antlaşma imzaladık. Onlara söz verdik. Ahdimizi bozmak bize yakışmaz. Biz yaptığımız antlaşmayı bozamayız" (İbn Hişâm, ts: III-IV, 318) diyerek onun gönlünü hoş tutmaya çalışmıştır.

Öncelikle ashâb, Hz. Peygamber'in sabır tavsiyesiyle ne demek istediğini gayet iyi anlıyordu. Çünkü bu tavsiye, çalışma, güçlükleri bertaraf etmeye girişme, kula kulluk etmeme ve maddî menfaatler karşısında küçülmemeyi ifade etmekteydi (Özbek, 1994: 60).

Bir defasında Hz. Ömer şöyle demişti: Anam-babam sana feda olsun Ey Allah'ın Rasûlü! Hz. Nuh kavmine: "Rabbim yeryüzünde kâfirlerden tek kişi bırakma!" (Nûh: 71/26) şeklinde beddua etmişti. Eğer sen de bize aynı şekilde beddua etseydin, hepimiz helâk olurduk. Sırtına vuruldu, yüzün yaralandı, dişlerin kırıldı, ama sen hayırlı söz dışında bir şey söylemedin. Hep: "Ya Rabbi! Kavmimi bağışla, onlar bilmiyorlar" dedin (Müslim, 1992: Cihad, 105; Kâdî İyâz, ts: I, 95).

Rasûlüllah'ın bu sözündeki faziletin, üstün ahlâkın, lütufkârlığın, gönül yüceliğinin, sabrın ve hilmin derecesine bakın! Beddua bir yana, sükût etmekle de kalmadı, onları affetti, onlara acıdı, onlara merhamet etti. Ayrıca onlar için dua etti, şefaathçi oldu ve: "Ya Rabbi! Onları bağışla, onlara hidayet nasip et" dedi. Sonra bu sefkat ve merhametinin sebebini "Kavmim" sözü ile açıkladı ve "bilmiyorlar" diye özürlerini belirtti (Kâdî İyâz, ts: I, 95).

Âyetlerde, hadislerde ve Hz. Peygamber'in hayatında sabrın ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Zira Allah Rasûlü, kendi şahsına yapılan olumsuz hareketleri sabırla karşılamış, muhataplarını bu yöntemle ikna etme cihetine gitmiş ve bunda da muvaffak olmuş, hatta en azılı düşmanları bile bu metod karşısında eğilmekten kendilerini alamamışlardır.

Dolayısıyla hoşgörölü ve müsamahakâr olabilmek için Hz. Peygamber'in örnek hayatında olduğu gibi, sabırlı olmayı hayatımızın bir alanında değil, her safhasında göstermeliyiz. Muhataplarımız kim olursa olsun, ayırım yapmadan belirli sınırlar çerçevesinde yapmış oldukları yanlış tutum ve hareketleri toleransın bir ilkesi olan sabırla karşılayarak, onları kazanma yoluna gitmeliyiz. Örneğin; komşuluk hak ve hukukunu çiğneyen bir komşumuza yaptığı hareketin aynısıyla mukabele edersek, aramızdaki ilişkilerin kopacağını, kin ve nefretin hâkim olacağını biliriz. Buna karşılık yaptığı hareketleri sabırla karşılar, önemli gün ve gecelerde ona hediye verir, hatta onu çaya veya yemeğe çağırırsak, yapmış olduğu yanlış hareketleri terk ettiği gibi, aramızdaki sevgi ve saygı bağlarının filizlenip, yeşerdiğini görürüz.

Sabırsız insanların, güven içerisinde bir hayat yaşamaları mümkün değildir. İyi bilmeliyiz ki, dünyadaki imkânlar sınırlıdır; insanların ihtiyaç ve arzuları ise sınırsızdır. İşte bu kısıtlı ve belli imkânların, ihtiyaçlar karşısında dengelenmesi ise sabırla mümkün olmaktadır (Özbek, 1994: 61).

d) İnsanların Kusurlarını Örtmek

İnsanlar, yapılarında iyi ve kötüyü bulundurarak dünyaya gelirler. Bu açıdan insan, hem iyilik hem de kötülük yapmaya meyillidir. Bir diğer ifadeyle yeryüzünde her şey zıddıyla kaimdir. Kötülük, olmazsa iyiliğin değeri anlaşılamayacağı gibi, günah olmazsa sevabın değeri de anlaşılamazdı. İslâm, insanların yapılarında bulunan kötülüğe eğilim özelliğini iyiliğe kanalize etmek için gelen bir dindir.

Herkes kusurlu ve hatalı olabilir. Hiç kimse tam anlamıyla kusursuz değildir. Peygamberlerden bile zaman zaman hata sadır olmuştur. Ancak onlar, insanlara örnek oldukları için Allah tarafından vahiy yoluyla hataları düzeltilmiştir. Çünkü insanların kusur ve hataları sadece kendilerini ilgilendirir, peygamberlerin kusur ve hataları ise bütün insanlık âlemini ilgilendireceği için Allah'ın böyle bir durum karşısında sessiz kalması mümkün değildir. Kusursuzluk ve her konuda mükemmellik sadece Allah'a mahsustur.

İnsanlar fitratları gereği günah, kusur ve hata işleyebilirler. Önemli olan bu hataları, işleyen kişileri rencide etmeden, kişiliklerini ayaklar altına almadan, onura etmeye çalışmak, başkalarına ifşa etmemektir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayınız. Biriniz, diğerinizin arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir" (Hucûrât: 49/12). Hz. Peygamber de konu hakkında şöyle buyurmaktadır. "Din kardeşini bir suçundan dolayı ayıplayan kimse, o suçu (günahı) kendisi de işlemeden ölmez" (Tirmizî, 1992: Kıyâme, 53). "Müslüman, Müslümanın kardeşidir, ona zulmetmez, onu terk etmez. Kim, kardeşinin ihtiyacını gidermek için ona yardımcı olursa, Allah da onun ihtiyacını gidermek için ona yardımcı olur. Kim, Müslümandan bir sıkıntıyı giderirse, Allah da buna karşılık ondan, kıyamet günü sıkıntılarında bir sınıtıyı giderir. Kim, bir Müslümanın kusurunu örterse, Allah da onun kıyamet günü bir ayıbını örter" (Buhârî, 1992: Mezâlim, 3; Müslim, 1992: Birr, 58; Zikr ve Duaa, 38). "Kim dünyada bir kulun kusurunu örterse Allah da kıyamet günü onun bir kusurunu örter" (Müslim, 1992: Birr, 72).

Âyet ve hadislerde Müslüman veya gayr-ı müslim ayırımı yapılmamıştır. İster Müslüman olsun, ister gayr-ı müslim olsun, hiç kimsenin ayıbını araştırmamak; ortaya çıksa bile onu gizlemek gerektiği

bildirilmiştir. Ancak ayıbın gizlenmesi, bir başka şahsa zarar veriyorsa, usulü dairesinde bu ayıbın ortaya konmasında bir sakınca yoktur (Keskin, 1997: 21).

Hız. Peygamber bütün insanlara din, dil, ırk ve mevkî ayırımı yapmaksızın eşit muamele yapmış, herkese kibar ve nazik davranmıştır. Bu hususla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: "Andolsun ki, size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir" (Tevbe: 9/128). "O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi" (Âl-i İmrân: 3/159). Hız. Peygamber de hata ve kusur işleyen birini gördüğü zaman "falana ne oluyor" diye direkt olarak kişiyi kınamaz: "Birtakım insanlara ne oluyor ki" diyerek (EbûDâvûd, 1992: Edeb, 6) genel bir ifade kullanır ve hiç kimseyi incitmemeye çalışır. Yine bir defasında ashâptan biri namazda dua esnasında gözlerini semaya doğru kaldırmıştı. Hız. Peygamber: "Birtakım insanlara ne oluyor ki, namaz kılarken dua esnasında gözlerini semaya doğru dikiyorlar. Ya bu huylarından vazgeçerler ya da gözleri kör olur" (Müslim, 1992: Salât, 118) diyerek ortaya çıkan problemi hiç kimseyi kırıp incitmeden halletmiştir.

Aynı şekilde bir gün Hız. Peygamber ve ashâbı mescidde namaz vaktini bekliyorlardı. Birlikte deve eti yedikten sonra, aniden çevreye çok rahatsız edici bir koku yayıldı. Herkes bu kokunun sahibini aramaya koyuldu. Kokunun sahibi ise büyük bir sıkıntı içindeydi. Kokuyu çıkarını bulmak için tek yol namaz vaktinin gelmesiydi. Çünkü abdest almaya kim yönelirse, bu rahatsız eden kokuyu o çıkarmıştır. Hız. Peygamber: "Kim deve eti yemişse abdest alsın!" buyurarak (Hâşimî, 1981: 60) ortaya çıkan bu hatayı tatlı bir şekilde gidermiştir.

Konuyla ilgili olarak Muâviye b. el-Hâkem başından geçen olayı şöyle anlatmaktadır: Rasûlüllah ile beraber namaz kılarken cemaatten bir adam aksırdı, ben de "Allah sana merhamet etsin" dedim. Bundan dolayı herkes bana sert sert bakmaya başladı. Ben: "Eyvah mahvoldum! Size ne oluyor?" deyince bu defa namaz kılanlar, beni susturmak için elleriyle dizlerine vurmaya başladılar, ben de onların beni susturmak istediklerini anlayınca sustum. Muâviye devamla şöyle diyor: "Anam-babam ona feda olsun. Ne ondan önce ne de ondan sonra Allah Rasûlü kadar güzel muallimlik (öğretim) yapan birini gördüm. Beni ne azarladı ne dövdü ne de sövdü, namaz bitince de şunları söyledi: "Namazda dünya kelamı konuşulmaz. Namaz, tesbih, tekbir ve Kur'ân-ı Kerîm okumaktan ibarettir (Müslim, 1992: Mesâcid, 33; Ebû Dâvûd, 1992, Salât, 167; Nesâî, 1992: Ticaret, 67). Böylece Hız. Peygamber bu sorunu da genel bir ifade tarzı kullanarak çözmüş, hem ashâbına hem de insanlara güzel örnek olmuştur.

İnsanların gizli hallerini ve kusurlarını araştırıp yüzlerine vurmak, başkalarının yanında onları rencide etmek bizlere bir şey kazandırmayacağı gibi, aramızda bulunan sevgi bağlarının tamamen kopmasına sebep olur ve aynı zamanda hoşgörü ortamının oluşmasını engeller. İnsanlar kendi kusur ve hatalarını gidermeye çalıştıkları müddetçe, başkalarının kusur ve hatalarını araştırmaya vakit bulamazlar. İnsanlar ne kadar bilgili ve kültürlü olurlarsa olsunlar, eksikliklerinin yüzlerine vurulmasından hoşlanmazlar. Böyle kişilere eksiklikleri peygamberî bir yöntemle söylendiği zaman herhangi bir yanlış anlaşılmaya sebep olunmaz. Karşıdaki kişi: "Bana doğruyu ve hakikati incitmeden, eksikliğimi yüzüme vurmaktan söyledi" diyerek yapılan tenkidi anlayışla, hatta sevinçle karşılar. Böylece hoşgörü ortamı kendiliğinden oluşmuş olur.

e) Taasuptan Uzak Durmak

Taasub, bir kişinin körü körüne bir şeye bağlanması, farklı görüşlere saygı göstermemesi, toplumdaki herkesin aynı kanaati taşımasını istemesi, peşin fikirli olup olaylara ön yargıyla yaklaşmasıdır. Yüce Allah, herkesi farklı kabiliyet ve yeteneklerde yaratmış, herkese ayrı ayrı akli özellikler ihsan etmiştir. Bundan dolayı herkesin ilgilendiği alan farklıdır. Bir olayın meydana gelişini, gelişmesini ve sonucunu seyreden on kişiden her birinden izledikleri olayın anlatılması istense, her birinin vereceği cevap farklı olacaktır. Bunun nedeni insanların akıllarının ve algılayışlarının değişik tarzda olmasıdır. Bu açıdan, insanların aynı şeyleri düşünmesini, aynı şeyleri yemesini, içmesini ve giymesini istemek kadar gülünç bir durum yoktur, hatta mükemmel bir varlık olarak yaratılan insana da bir saygısızlıktır. Böyle bir durumun olmasını insanlardan ziyade, Allah'ın istemesi daha uygun olurdu.

Nitekim Allah Rasûlü, Mekke döneminde İslâm'ı tebliğ etmeğe başladığı zaman, halkın pek çoğu atalarının gittiği yola körü körüne bağlı kalmaktan, cehaletten, muhakeme edememekten, inatlarından; kimileri de menfaatlerinin ellerinden gitmesinden korktukları için ona karşı çıktılar. Halbuki Allah Rasûlü, peygamberliğinden önceki hayatını kendi aralarında geçirmişti. Mekke halkı tarafından çok iyi tanınıyordu. Öyleki halkı ona, doğruluğundan ve güvenilirliğinden dolayı "Muhammedü'l-Emîn" sıfatını vermişti. Acaba Mekke halkı için değişen neydi? Kendilerini iyiliğe ve doğruluğa çağıran birini niçin toplumdan soyutlamışlardı? Ayrıca, karşı çıktıkları birine en değerli mallarını emanet etmekten de geri durmuyorlardı.

Nitekim Allah Rasûlü, bir gün safa tepesine çıkarak: "Ey Kureyş halkı!" diye nida etti. Onun sesini duyanlar, Muhammed Safa tepesinde haykırıyor diye oraya koşular ve etrafında toplandılar. Hz. Peygamber onlara şunu sordu: "Size şu tepenin arkasından bir düşman ordusunun geldiğini haber versem bana inanır mısınız?" Oradakilerin hepsi bir ağızdan: "Evet tabii inanırız, çünkü senin yalan söylediğini hiç görmedik ve: "Seni her hangi bir şeyle itham edemeyiz" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber de: "O halde sizi ihtar ediyorum ki, siz eğer Allah'a inanmazsanız, büyük bir azaba uğrayacaksınız!" dedi ve her kabilenin adını zikrederek sözüne şöyle devam etti: "Allah bana en yakın kabilemi uyardımanı emretti. Benim sizin için ne dünya menfaati sağlamaya ne de âhiret nasibi hazırlamaya gücüm var. Bunlar sizin bir sözünüze bağlıdır. O da: "Allah'tan başka ilah yoktur" demenizdir. EbûLeheb'in "Günümüzü zehir ettin, bizi buraya bunun için mi topladın!" sözüyle kalabalık dağıldı (İbnSa'd, 1990: I, 157-157).

Bu olayda Mekke elit tabakasının ve avam kesiminin Hz. Peygamber'in emniyeti ve doğruluğu hakkında herhangi bir şüphesi yok; fakat onların itirazları, Hz. Peygamber'in şahsına değil, Allah katından getirdiği ilâhî öğretilerdir. Ayrıca EbûLeheb, topluluk psikolojisini iyi kullanarak halkın Hz. Peygamber'i dinleyip tesir altında kalmalarını önlemek için -sanki ben onun amcasıyım, onu sizden daha iyi tanırım dercesine- öne atılıp söylediği sözlerle insanların düşünüp doğruyu ve hakikati bulmalarına engel olmak istiyordu. EbûLeheb ve onun gibilerinin atalarının gittiği yola -yanlış da olsa- körü körüne bağlı kalmaları, menfaatlerinin ellerinden gitme endişesi; halkın ise, kendilerini yöneten ve idare eden kişilere cahilane bir şekilde bağlı kalmaları ve ayaklarına kadar gelen nimeti tepmeleri sadece taassupla izah edilebilir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim buna şöyle işaret etmektedir: "Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu bulamamış olsalar da mı?" (Bakara: 2/170).

Taassup, sadece bir sahada kendini göstermez. O, genel bir ifade olup, hayatın değişik alanlarında ortaya çıkmaktadır. Örneğin; dini sahada taassup, yemede, içmede, giyimde taassup, eğitim ve öğretimde taassup, lider, grup, hizip ve cemaate karşı taassup, yanlış yoldan dönmemekte taassup, insanlara din ve vicdan özgürlüğü, düşünce ve ifade hürriyeti tanımada taassup, kısacası; insanlara doğuştan getirdikleri hakları vermeyip, hem kendini hem de başkalarını belli kalıplara sokmak için yapılan her faaliyet taassup içerisinde telakki edilmektedir.

Taassubun yaygın olduğu bir ülkede fertler birbirleriyle yakın ilişkiler kuramazlar. En basit konularda bile diyalog yetersizliğinden amansız mücadele ve çekişmelerin içerisine girerler. Birbirlerinin ayıplarını ve kusurlarını ortaya koyarak aradaki uçurumu daha da büyütürler. Böylece birlik ve beraberliğin yerini dağınıklık, kin, nefret, öfke ve düşmanlık alır. Böyle bir taassup, kişiyi kör ve sağır ettiği gibi, doğruyu ve hakikati görmesini de engeller.

Bütün bunlar İslâm toplumunda oluyorsa, sonuçta İslâm'ın bünyesi sarsılır. Fitne meclislere kadar girer. Müslümanlar düşman karşısında eğildiklerinden dolayı, kendilerini tehdit eden, kendilerine baskı kuran ve tasfiye etmek isteyen düşmanlarını unuturlar. Hizipçilik şuuru kuvvetlenir, iman şuuru azalır, fitne ortamı oluşur. Onlar, bu hizipçilikleriyle ve ihtilaflarıyla bu durumu kolaylaştırırlar (Yeken, ts: 16-17). Netice olarak Allah'ın şu sözü gerçekleşir: "Allah'a yönelerek Ona karşı gelmekten sakınınız, namaz kılınız, dinlerinde ayrılığa düşüp fırka fırka olan, her fırkanın da kendisinde bulunanla sevindiği müşriklerden olmayınız" (Rûm: 30/31-32).

Müslümanların düşünce ve metod bazındaki farklılıkları bir kenara bırakıp, müşterek noktalarda hareket etmeleri Kur'an-ı Kerim'in bir emridir. "(Rasûlüm!) de ki: Ey Ehl-i Kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz; Ona hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz, kimimizi ilahlaştırmamın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: şahit olun ki, biz Müslümanlarız! deyiniz" (Âl-i İmrân: 3/64).

Allah Rasûlü, tahrif edilerek ilâhîlikle hiçbir alakası kalmamış Hıristiyanlık ve Yahudiliğin mensupları ile bile müşterek noktalar tespit ederek, bu noktalarda birleşme çabası içinde davetini idame ettirdiğini dikkate alırsak, dünyanın çeşitli ülke ve bölgelerinde İslâm adına hareket ettiğini söyleyen farklı grupların, tamamen birbirini ref ve itham yerine müşterek noktalarda birleşerek aynı olan hedeflerine varmada elbirliği etmeleri ve ufak-tefek birtakım ayrı düşünüş ve ihtilaflarını anlayış ve müsamaha ile karşılamaalarının ne derece gerekli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır (Önkal, 1992: 159).

Rasûlüllah'ın en büyük vasfı her türlü peşin hüküm, art niyet ve taassuptan uzak olmasıydı. O, kabile, millet, vatan, renk, ırk ve dil farklarını hiç önemsemeyen bir liderdi. Rasûlüllah zengin ile fakir, büyük ile küçük, Arap ile acem, siyah ile beyaz gibi kavramları tanımazdı.

Herkese insan gözüyle bakar ve saygı gösterirdi. İster Kureyşli, ister Arap, ister Habeşli, ister Rum (batılı), ister beyaz, ister siyah olsun, hak davetini kabul eden herkes, Rasûlullah'ın camiasına girerdi. İşte bu husus, ta başından beri İslâmî hareketin uluslararası ve evrensel bir hareket olduğunu göstermektedir. Böylece İslâm ümmeti, uluslararası bir topluluk haline geldi. İslâm'a göre, hak dinini kabul edenler arasındaki her türlü ayırım ortadan kalkmıştır. İnsanlar arasında İslâm ve küfürden başka bir ayırım ölçüsü kalmamıştır. Rasûlullah'ın cemaatinde köleler, azat edilmiş uşaklar, cariyeler, fakir, zengin, Arap olan ve olmayan herkes aynı seviyede ve çizgideydi. Arabistan'da büyüklük kompleksine kapılmış olan bir grup kabile reisi ve eşrafın dışında diğer kimseler için bu durum cazibesi büyük olan bir olguydu (Mevdûdî, 1992: III, 420).

Hz. Muhammed, bir peygamber olmasına rağmen, din ile ilgili olmayan konularda sahâbenin görüş ve düşüncelerini dinlerdi. Sahâbe: "Bu bir peygamberdir. Dünya işlerine taalluk eden konularda görüşümü ve düşüncemi beyan etmeyeyim, yoksa bir peygambere saygısızlık yapmış olurum demez," medenî cesaretini kullanarak edep ve saygı kuralları çerçevesinde hiçbir tesir ve baskı altında kalmadan hür iradesiyle fikir beyanında bulunurdu. Hz. Peygamber de: "Ben bir peygamberim. Sen kim oluyorsun ki, bana fikrini söyleme cesaretini kendinde buluyorsun, bu ne cüret!" diyerek karşıdakini asla azarlamaz, müsamaha ve hoşgörü göstererek, kibar ve nazik bir şekilde sahâbenin görüş ve düşüncesini dinler, bazen de bu görüş ve düşünceye göre hareket ederdi. İşte bu açıdan, Hz. Peygamber'in sahâbeye, sahâbenin de ona karşı bakış açısı çok önemlidir.

Bu konuyu şu örneklerle delillendirmeye çalışmak mümkündür. Bedir savaşından önce Hz. Peygamber, savaş durumuna geçmesi için ordunun konaklayacağı yeri seçti ve yerleşme emri verdi. Orduda bir er olarak bulunan Hubâb b. Munzîr, konaklanan yerinin savaş için uygun olmadığına dikkat çekerek şöyle bir itirazda bulundu: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bu yer Allah'ın vahyettiği, bizim ne ileri ne de geri gideceğimiz bir yer midir? Yoksa, bir savaş stratejisi olarak mı seçtiniz? Hz. Peygamber: "Savaş stratejisi için kendi düşüncesiyle bu karara vardığını bildirince" Hubâb b. Munzîr: "Buranın savaş için uygun olmadığını" söyleyerek şöyle bir teklifte bulundu: "Bedr'in en aşağısına gidelim. Arkada kalan bütün kuyuları kapatalım. Kendimiz için bir havuz yapıp suyla dolduralım. Müşriklerle savaşınca su ihtiyacımızı buradan karşılarız. Mekkeliler ise sudan mahrum kalırlar." Hz. Peygamber, Hubâb b. Munzîr'in bu teklifini uygun bularak ordunun yerinin değiştirilip teklif edilen yere konaklamasını emretti. Diğer taraftan Hz. Peygamber susuzluktan dolayı zor anlar yaşayan Mekke müşriklerin de savaş esnasında suyu kullanmalarına müsaade etti (İbnHişâm, ts: I-II, 620).

Hubâb b. Munzîr'in: "Bu yer askerlerin mevzilenmesi için uygun değil" itirazı karşısında Hz. Peygamber: "Sen hangi hakla komutan peygambere akıl veriyorsun, hem bu orduda senden daha rütbeli askerler var" dememiş, yapılan teklifi mantık kuralları içerisinde düşünüp doğruluğuna karar vererek taassup içerisinde olanlara büyük ders vermiştir.

Hz. Peygamber, Hendek savaşında Kataban kabilesini ittifak dışında bırakmak, düşmanın gücünü kırmak ve Müslümanları rahatlatmak için Medine'nin hurma mahsulünün üçte birini verme mukabilinde bu kabileyle anlaşma yaptı. Kesin bir karara varmadan önce Evs ve Hazreç'in reisleri olan Sa'd b. Muâz ve Sa'd b. Ubâde'ye bu durumu söyledi. Bu iki reis, Hz. Peygamber'e: "Siz böyle bir kararı vahiyle aldıysanız, bizim Allah'ın emrine karşı diyeceğimiz hiçbir şey yok" dediler. Hz. Peygamber de: "Böyle bir karar, kendi şahsi görüşümdür" buyurunca bu iki kabile reisi böyle bir antlaşmayı kabul edemeyeceklerini söyleyerek reddettiler. Hz. Peygamber de onların bu görüşlerini saygıyla karşıladı (İbnSa'd, 1990: II, 53; Taberî, 1197: II, 94).

Bu iki hâdisede sahâbenin ilk anda sorduğu "Bu kararı vahiyle mi aldın? sorusuyla önce kendilerini garantiye almaya çalıştıkları, sonra da görüşlerini söyledikleri müşahede edilmektedir. Bu sorunun sorulmasının altında yatan gerçek sebep ise, sahâbenin vahye olan bağlılığıdır. Nitekim ashâb, vahiy olmadığını öğrenince görüş ve düşüncelerini söylemekten kaçınmamaktadır.

Aynı şekilde Tebûk seferi sırasında ordunun yiyeceği bitmiş ve askerler arasında açlık sıkıntısı başlamıştı. Bazıları, Hz. Peygamber'e gelip develerden bir kısmını kesip yemeyi teklif ettiler. Peygamberimiz: "Bunu yapın" diyerek izin verdi. Bir müddet sonra Hz. Ömer gelerek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Eğer develeri keserlerse, develer azalır. Onlara emretseniz, herkes geri kalan yiyeceklerini toplasalar, siz de bu yiyeceklere bereket vermesi için Allah'a dua etseniz, yiyecekler bu suretle artsa!" diye bir teklifte bulununca Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in bu teklifini kabul etti (Müslim, 1992: İmân, 45).

Yine Mekke'nin feth edildiği gün, Hz. Peygamber Mekke'yi haram bölge ilan ederek: "Av hayvanlarının ürkütülmemesini, ağaçların kesilmemesini, otların biçilmemesini, şayet o bölgede bir yitlik bulunursa, sadece sahibini aramak üzere alınmasını emretti." Bunun üzerine amcası Hz. Abbas, Hz.

Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Rasûlü! İzhîr'i bundan istisna etmeniz gerekir. Zira biz, hayvanlarımıza ondan yem yapıyor ve onu evlerimizde kullanıyoruz" diyerek itirazda bulundu. Bunun üzerine Hz. Peygamber bir müddet sükût ettikten sonra: "İzhîr'in kullanılması haram değil" buyurdu (Buhârî, 1992: Meğâzî, 53).

Rasûlullah'ın müsamahalı ve herkese söz hakkı tanıyan bu tür davranışları, ashâb nezdinde söz ve ifade hürriyetinin daima dinamik tutulmasını sağlamıştı. Onlar hiçbir hususta kör bir itaat mecburiyeti hissetmiyorlardı. Akıllarına yatmayan, hoşlarına gitmeyen her hususta, ihtiyaç duyduğu takdirde muhalefette bulunabiliyor, dilediği şekilde ifade-i meram edebiliyordu (Canan, 1998: 355).

Çünkü taassubun uygulandığı toplumlarda hoşgörü ortadan kalkar. Bunun yerini kindarlık ve düşmanlık alır. Mutaassıp kişiler, başkalarının inanç özgürlüğüne ve vicdani kanaatlerine saygı göstermezler. İnsanların tek tip, tek model olmaları için büyük çaba sarf ederler. Bu amaçlarına ulaşmak için de çeşitli yöntemlere müracaat ederek insanlar arasına fitne ve fesat tohumları ekerler. İnsanları çeşitli grup ve hiziplere ayırarak birliğin ve beraberliğin bozulmasında başrol görevini üstlenirler. İyi insanları kötü; kötü insanları da iyi göstererek halkın bakış açısını etkilerler. Nitekim Mekke müşrikler, Hz. Peygamber'e ve İslâm'a giren Müslümanlara sabî (dîn değiştiren) diyerek halkın gözünde itibarsızlaştırıyorlardı. Hatta Hz. Peygamber'e kâhin, mecnûn, şair ve sihirbaz kavramlarından, halkı birbirine düşüren, insanlar arasına fitne tohumları eken anlamına gelen "sihirbaz" demeyi uygun bularak hem Mekkelilerin hem de çevre kabilelerinin kendisine inanmamaları için propaganda faaliyetleri yürütüyorlardı. İnsanların birbirini sevdiği, saydığı ve hoşgörülü bir ortam isteniyorsa, her şeyden önce; taassupçuluk, hamiyetçilik ve şovanistçilik bir kenara bırakılmalıdır. İnsanlara, insan oldukları için değer verilip fikir, ifade, inanç ve vicdan hürriyeti tanınmalı, başkalarının hürriyet sahasına tecavüz edilmediği müddetçe isteyen istediği gibi yaşamalı ve giyinmeli bundan da kimse rahatsızlık duymamalı, bunun oluşması için de "Âlemlere rahmet olarak gönderilen" (Enbiyâ: 21/107) "Ben müsamahakâr hanif dini üzere gönderildim" (Ahmed b. Hanbel, 1992: VI, 116 diyen Hz. Peygamber'in hayatı örnek alınmalıdır.

Sonuç

Hoşgörü, zilleti, eziyeti, haksızlığı, adaletsizliği, hakir görülmeyi, alçalmayı, rencide edilmeyi, zulme rıza göstermeyi, değer yargılarından ve inançlarında taviz vermeyi kabul etmek olmadığı gibi, başkalarının doğuştan getirdikleri kişilik hak ve hürriyetlerini kısıtlamak, din ve vicdan özgürlüklerini engellemek ve insanların bir kısmına ikinci sınıf insan muamelesi uygulamak da değildir. Hoşgörü, herkese kucak açmak, insanların inançlarına ve kanaatlerine saygı duymak, kendilerine ve çevrelerine rahatsızlık vermeden özgür davranmalarına imkân tanımak, herkesin birbirini kırmadan, birbirine saygısızlık yapmadan, güven ve huzur içerisinde yaşayabileceği ortamı hazırlamak ve hoşça gidilmeyen bir eyleme tahammül etmektir. Hz. Peygamber'in güç kuvvet sahibi olduktan sonra intikam alma imkânı varken affetmesi, toplumda kendisine gıptayla bakılmasına ve her dediğine mümkün mertebe uyulmasına rağmen, mütevacî davranması, gerek Mekke döneminde gerekse de Medine döneminde maruz kaldığı sıkıntılara sabır göstermesi, isteyerek ve istemeyerek insanlardan sadır olan olumsuz davranışları muhataplarını rencide etmeden genel ifadelerle uyarması ve Medine'de iktidar sahibi olup diğer din mensuplarına hâkim olduktan sonra onları dinlerinden döndürme gücü elindeyken kendilerine din ve vicdan hürriyeti tanınması, genelde insanlar özelde ise Müslümanlar için kayda değer model bir davranıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (1992). *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (1992). *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
CANAN, İbrahim (1998). *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, İstanbul: Nesil Yayınları.
ÇAĞRICI, Mustafa (1988). "Af", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
HAMİDULLAH, Muhammed (1993). *İslâm Peygamberi*, trc: Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret.
HÂŞİMÎ, Abdülhamit (1981). *er-Rasûlu'l-Arabî el-Murabbî*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
Hatîb el-Bağdâdî (ts). *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İbn Abdilber, Ebû Amr Yusuf b. Abdullah en-Nemevî (ts). *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Kahire: Dâru'l-Hadîs.
İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (1995). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İbn Hişâm (ts). *es-Siratü'n-Nebeviyye*, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire Dâru'l-Hadîs.
İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (1992). *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem (ts). *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru'l-Kalem.
İbn Sa'd, Muhammed (1990). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İbnü'l-Esir, İzzüddin Muhammed b. Muhammed Abdilkeram b. Abdilvahid eş-Şeybânî (1989). *Üsdü'l-Çâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Kâdîyâz, Ebu'l-Fadlîyâz b. Mûsâ b. İyâz (ts). *eş-Şifâbi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Keskin, Yusuf Ziya (1997). *Nebevi Hoşgörü*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (1992). *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, trc: Ahmet Asrar, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Husyn el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (1992). *Sahîhu Müslim*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (1992). *Sünenü Nesâî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Neşriyat ve Dağıtım.
- ÖNKAL, Ahmet (1992). *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Esra Yayınları.
- ÖZBEK, Abdullah (1994). *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Konya: Esra Yayınları.
- SAKALLI, Talat (1996). *Hadislerle İslâm'da Hoşgörü ve Kolaylık*, İzmir: Çağlayan Yayınları.
- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (ts). *el-Câmiu's-Sağîr*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Süheylî, Abdurrahman (1970). *er-Ravâdu'l-Unuf*, Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Şiblî, Mevlâna (1997). *Asr-ı Saâdet*, trc: Ö. Rıza Doğrul, Sad: O. Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul: Eser
- Taberî, EbûCa'fer Muhammed b. Cerîr (1997). *Târîhu'r-Rusûve'l-Mülûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tirmizî, Ebûİsâ Muhammed b. İsâ b. Servâ (1992). *Sünenü Tirmizî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- YEKEN, Fethi (1992). *Da'vet Yolunda Hazırlık*, trc: Ziya Eryılmaz, İstanbul: Ravza Yayınları.
- YEKEN, Fethi (ts). *İslâmî Harekette Fikri Hastalıklar*, İstanbul: Ravza Yayınları.